

PRZEMYSŁAW NOWOGÓRSKI*
Warszawa

NAJAZD FARAONA SZISZAKA/SZESZONKA NA KANAAN. RELACJA BIBLIJNA A ŹRÓDŁA EGIPSKIE

Najazd na Judę króla egipskiego Sziszaka, zrelacjonowany w dwóch miejscach w Biblii, budzi żywe zainteresowanie biblistów, historyków starożytnego Izraela a nawet egiptologów. W nauce powszechnie jest uznawanie tego wydarzenia za tożsame z wyprawą militarną faraona Szeszonka I w „dwudziestym roku” jego panowania do Kanaanu. Dla wielu uczonych to pierwsze wydarzenie biblijne, mające potwierdzenie w źródłach pozabiblijnych¹. Mało kto bierze pod uwagę fakt, że to chronologia biblijna wpłynęła na datowanie kananejskiej wyprawy Szeszonka I. Przy bliższej analizie podstawowych źródeł dotyczących najazdu biblijnego Sziszaka i inwazji na Kanaan Szeszonka I, rodzi się problem czy nadal da się utrzymać identyfikację tych dwóch „wydarzeń” jako tego samego faktu historycznego, jak również identyfikację Sziszaka jako Szeszonka? Próbą odpowiedzi na te pytania jest niniejszy artykuł. Prezentuję w nim nieco odmienne od tradycyjnego, wręcz „niewolniczo” trzymającego się wiarygodności tekstu biblijnego, spojrzenie na to ciekawe zagadnienie. Postęp w badaniach nad historią izraelską oraz nad samym tekstem biblijnym, umożliwił podejmować w nowym ujęciu „stare” tematy.

1. Najazd króla egipskiego Sziszaka na Jerozolimę według relacji biblijnej

Biblia w dwóch miejscach relacjonuje najazd króla egipskiego Sziszaka na Jerozolimę: w krótkim, dwuwersetowym fragmencie Pierwszej Księgi Królewskiej w rozdziale 14, wersety 25 – 26 oraz w zdecydowanie dłuższej opowieści w Drugiej Księdze Kronik, rozdział 12, wersety od pierwszego do dwunastego. Obie relacje mówią o najeździe egipskim na Jerozolimę w piątym roku panowaniu w Judzie króla Roboama². Jednak przy omawianiu tego problemu należy wziąć pod uwagę szerszy kontekst historii biblijnej.

* Dr Przemysław Nowogórski – archeolog i historyk, specjalizujący się w archeologii i historii starożytnego Izraela (zwłaszcza okres rzymski) oraz początkach i rozwoju pisma alfabetycznego. E-mail: iz.betsaida@gmail.com.

¹ Zob. na przykład uwagę ks. prof. J. Warzechy: J. Warzecha, *Historia dawnego Izraela*, Warszawa 2005, s. 229, przypis 8.

² Forma *Roboam*, (hebr.: רֹבְאָם Rōḇāʾām) którą używam w tekście, została wprowadzona w *Septuagincie* i poprzez *Wulgatę* upowszechniła się głównie w tłumaczeniach katolickich *Biblii*. W wydaniach protestanckich występują formy: Rehabeam, Rechebeam (*Biblia Warszawska*) czy Rehoboam (np. KJV). Nie w pełni oddają one hebrajski oryginał. W polskojęzycznej transkrypcji najwłaściwszy byłby zapis: Rehowam (Rechowam) lub Rehowaam (Rechowaam). Pomimo zalecanego we współczesnej historiografii stosowania zapisu imion w oryginalne, z którego pochodzą, tu używam formy pochodzącej z greckiego przekładu *Biblii*. W dalszym ciągu artykułu w wielu miejscach odchodzę o zapisu tradycyjnie przyjętego w języku polskim na rzecz transkrypcji z oryginału hebrajskiego. Trzeba zaznaczyć, że w polskiej historiografii w tej kwestii wyraźnie widać brak konsekwencji.

Po śmierci Salomona doszło do rozpadu jego państwa. Prawowity dziedzic tronu, syn Salomona i Ammonitki o imieniu Naama, Roboam, został odrzucony przez dziesięć północnych pokoleń Izraela. Okazał się bowiem zbyt arogancki i nieustępliwy wobec próśb o złagodzenie obciążeń podatkowych i innych zobowiązań nałożonych wcześniej przez Salomona. Na wiecu w Szechem, podczas którego Roboam zamierzał przejąć całość władzy, nie tylko utrzymał dotychczasowe obciążenia, ale zapowiedział nałożenie nowych (podobno na skutek dania posłuchu najbliższym doradcom, swoim rówieśnikom; 1 Krl 12:8 – 15; 2 Krn 10:8 - 15). To w oczywisty sposób skonfliktowało go ze znaczną częścią społeczeństwa izraelskiego. W efekcie takiego postępowania Roboam musiał zadowolić się panowaniem jedynie nad dwoma południowymi pokoleniami Judy i Benjamina.

Zaistniałą sytuację umiejętnie wykorzystał Jerobom syn Newata, pochodzący z pokolenia Efraima³. Początkowo pozostawał on w służbie Salomona, pełniąc wysokie funkcje urzędnicze jako nadzorca robotników z pokolenia Józefa, pracujących przy licznych inwestycjach budowlanych tego króla. Kiedy popadł w konflikt z Salomonem, uciekł do Egiptu i znalazł schronienie na dworze faraona. Gdyby przyjąć tę relację za historyczną i umieścić w czasie, to faraonem tym byłby najpewniej Szeszonk I (945 – 924 p.n.e.).

Na wieść o śmierci Salomona i planach Roboama Jeroboam wrócił z wygnania. Po odrzuceniu władzy Roboama został władcą dziesięciu pokoleń Izraela. Natomiast urażony Roboam powrócił do Jerozolimy i rozpoczął przygotowania do zbrojnej inwazji na północ z zamiarem ustanowienia tam swojej władzy. Od zamiaru wywołania wojny bratobójczej odwiódł go prorok Szemaja (1 Krl 12:21 – 24; 2 Krn 11:1 – 4).

Szybko okazało się, że w nowym północnym królestwie (Izrael), zapewne już dawniej funkcjonujące, świątynie w Betel i Dan stały się sanktuariami państwowymi, konkurencyjnymi dla Świątyni Jerozolimskiej. Autor biblijny wyraźnie łączy ten fakt z wprowadzeniem przez Jeroboama kultów pogańskich, sprzecznych z religią Jahwe (łącznie z sakralną prostytucją). To zaś miało spowodować emigrację do Judy dużej liczby kapłanów i lewitów. Jeroboam bowiem pozbawił ich możliwości wierności Jahwe i sprawowania prawowitego kultu. Łatwo zauważyć, że ten fragment historii Jeroboama utrzymany został w późniejszej konwencji dziejopisarskiej jedyne go kanonicznego sanktuarium jerozolimskiego.

Biblia wyraźnie podkreśla, że trzy pierwsze lata panowania Roboama stanowiły szczęśliwy czas dla jego królestwa. Państwo rozwijało się gospodarczo, a król zadbał również o bezpieczeństwo mieszkańców. Natychmiast po porzuceniu idei wojny z Jeroboamem, przystąpił do odbudowy lub budowy od podstaw twierdz i murów obronnych miast. W 2. Ks. Kronik (11:6 – 10) wymieniono ich nazwy. Były to między innymi: Bejt Lechem, Ejtam, Tekoa, Bejt Cur, Socho, Adullam, Gat, Moresza, Lachisz czy Hewron⁴. W każdym z tych miast znajdowały się odpowiednie zapasy żywności, oliwy oraz wina, a żołnierze tam stacjonujący byli dobrze uzbrojeni (2 Krn, 11:12). Dowódcami tych strategicznych punktów Roboam ustanowił swoich licznych synów (2 Krn 11:23)⁵.

³ Forma imienia *Jeroboam* również pochodzi z *Septuaginty*; transliteracja z hebr.: JĀRĀB'ĀM.

⁴ V. Fritz, *The „List of Rehoboam's Fortresses” in 2 Chr. 11:5 – 12 – A Document from the Time of Josiah*, „Eretz Israel” 15/1981, s. 46-53.

⁵ Według *Biblii* Roboam miał dwudziestu ośmiu synów i sześćdziesiąt córek; harem króla liczył osiemnaście żon i sześćdziesiąt nałożnic, co i tak stanowiło zdecydowanie mniejszą liczbę w stosunku do haremu jego ojca, Salomona (2 Krn 11: 21).

Jak widać po rozmieszczeniu geograficznym punktów obronnych państwa Roboama, miały one bronić go nie tylko od strony północnej, gdzie potencjalnym agresorem mógł być rebeliant Jeroboam, ale także od południa i zachodu. Od strony wschodniej już same warunki naturalne stanowiły znakomite zabezpieczenie. Czy więc król obawiał się niebezpieczeństwa ze strony sąsiadującego przez Synaj Egiptu?

Dla autorów ksiąg biblijnych było oczywiste, że egipski władca Sziszak, który najechał państwo Roboama był narzędziem w rękę Jahwe. Bóg bowiem w ten sposób go ukarał. Kiedy syn Salomona umocnił swe panowanie w Judzie i poczuł się pewnie, „odstąpił od Prawa Jahwe, a z nim cały Izrael” (2 Krn 12:1). Wprowadził wiele pogańskich praktyk religijnych, z sakralną prostytucją włącznie. A wszystko to miało miejsce po krótkich trzech latach solidnych i wiernych Bogu rządach. W piątym roku panowania Roboama spotkała go dotkliwa kara. Na jego królestwo najechał Sziszak, król egipski⁶. Siła bojowa faraona była ogromna. Jego wojsko rekrutowane spośród Libijczyków, Sukkijczyków (najprawdopodobniej również jedno z plemion libijskich) oraz Kuszytów z Górnej Nubii, stanowiło tysiąc dwieście rydwanów, sześćdziesiąt tysięcy jazdy oraz wielką liczbę piechoty (ponoć nawet nie dało się jej zliczyć – 2 Krn 12:3)⁷. Sziszak bez trudu zdobył niedawno umocnione miasta judzkie i doszedł do Jerozolimy. Wówczas u Roboama interweniował prorok Szemajahu, który wyjaśnił mu, że najazd Sziszaka jest karą za odstępstwo od Jahwe (2 Krn 12:5). Król nie miał innego wyjścia i wraz całą arystokracją „upokorzyli się” (jak podaje autor biblijny) przed faraonem (*w a j j i k ā n ° ' ū*). Biblia nie wyjaśnia na czym polegało owo „upokorzenie się”. Z wcześniejszych relacji o podbojach faraonów w Kanaanie, na przykład z czasów Totmesa III, pochodzi informacja o trzystu trzydziestu księżętach kananejskich, którzy czołgali się na brzuchach, aby pocałować ziemię u stóp faraona i „błagać o oddech dla swoich nozdrzy”⁸. Prawdopodobnie poddanie się Roboama Sziszakowi przebiegło w mniej drastycznej formule. Niemniej Jerozolima została złupiona. Faraon ograł Świątynię i pałac królewski. Szczególne trofeum stanowiły złote tarcze wykonane na polecenie Salomona (1 Krl 10:17). Roboam zastąpił je tarczami wykonanymi z brązu (1 Krl 14:26 – 27; 2 Krn 12:9 – 11). Biblia nie mówi jakie były dalsze losy wyprawy Sziszaka. Można domniemywać, że po złupieniu Jerozolimy i przyjęciu hołdu od Roboama, wycofał się z Judy. Dla autora Pierwszej Księgi Kronik było jasne, że karcąca króla wyprawa faraona przyniosła skutek. Roboam nie tylko poddał się Sziszakowi, ale można przypuszczać, że powrócił do wierności Prawu Jahwe. I przez kolejne dwanaście lat w miarę spokojnie panował w Jerozolimie (por. 1 Krl 12:13). Jednak przez cały ten czas nie zapanował pokój między nim a Jeroboamem. Trudny do zaniegowania jest midraszowy charakter opowieści o panowaniu Roboama zawarty w Pierwszej Księdze Kronik, a więc i relacji o najeździe Sziszaka. Mimo tego, jeśli przyjąć historyczność Roboama, to problematyczna pozostaje kwestia datowania jego rządów. Wśród historyków istnieją dość spore rozbieżności. William. F. Albright datował je na lata 922 – 915 p.n.e.,

⁶ *S J S Q*; TM: *ŠIŠAQ* (2 Krn 12:2); *S W S Q*; TM: *ŠIWŠAQ* (1 Krl 14:25), co może być pozostałością formy *ŠŪŠŪ/ŠŪŠAQ*.

⁷ Na ten temat kompleksowa analiza: T. L. Sagrillo, *Šišaq's army: 2 Chronicle 12: 3 – from Egiptological perspective*, w: *The Ancient Near East in the 12th – 10th Centuries B.C.E.*, red. G. Galill, A. Gilboa, A. Maier, D. Khan, Münster 2010, „Alten Orient und Altes testament Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orient und des Alten Testament” t. 392, s. 425-450.

⁸ Zob. P. Nowogórski, *Azjatycka flanka imperium. Kanaan w mocarstwowej polityce egipskiej*, w: *Imperia Śródziemnomorza. Czynniki warunkujące powstanie, rozwój, upadek*, red. L. Misiarczyk et. al., Warszawa 2016, „Studia Antiquitatis Christianae”, t. 21, 40-41.

natomiast Edwin. R. Thiele na 931/930 – 913 p.n.e., a jeszcze inni proponowali lata 926 – 910 p.n.e.⁹. Zachowywano w ten sposób (poza Albrightem) podaną w Biblii liczbę siedemnaście lat rządów Roboama. Te ostatnie daty również przyjmuje ks. Julian Warzecha¹⁰. Datowanie Thiela jest dziś najbardziej akceptowane przez historyków.

2. Wyprawa faraona Szeszonka I do Kanaanu.

Zasadne jest pytanie czy biblijny król egipski Sziszak, który złupił Jerozolimę w „piątym roku panowania” Roboama może być zidentyfikowany z faraonem Szeszonkiem I, który pod koniec swoich rządów przeprowadził akcję zbrojną w Kanaanie. Kroniką tej wyprawy jest inskrypcja na Portalu Bubastydzkim w Karnaku, znajdująca się pomiędzy świątynią Ramzesa III a drugim pylonem. Taka identyfikacja powszechnie przyjmowana jest przez egiptologów i biblistów¹¹.

Faraon Szeszonk I (945 – 924 p.n.e.), założyciel XXII dynastii, pochodził z rodu „naczelników Mieszcz”, jednego z plemion libijskich, mającego we władaniu spory obszar wokół miasta Bubastis w Deltcie Nilu¹². Po śmierci Psusennesa II, swojego poprzednika na tronie Egiptu, wkroczył do Teb i dokonał zamachu, przejmując w ten sposób władzę. Od początku panowania przywracał on centralizację władzy królewskiej, odbudowywał autorytet króla, a także przywrócił formy władzy, zakorzenione w tradycji egipskiej jeszcze od czasów Starego Państwa. W efekcie tych działań rozciągnął swoje rządy na cały Egipt. Pod koniec panowania przywrócił jeszcze jeden, również tradycyjny kierunek polityki egipskiej – Azja Przednia. Kilkadziesiąt lat przed Szeszonkiem I, Egipt praktycznie wycofał się z gry politycznej w tym regionie, a przecież za czasów XVIII i XIX dynastii był tu hegemonem, sprawując ścisłą kontrolę nad Kanaanem¹³. Hipotetycznie można założyć, że to na jego dworze schronił się Jeroboam przed Salomonem. I to również Szeszonk I działał na rzecz przejścia w części Kanaanu władzy przez uległego sobie stronnika. Wzmocnienie wewnętrzne Egiptu i ustabilizowanie sytuacji na większości granic, umożliwiło zajęciem się sprawami Kanaanu. Jak każda z poprzednich kananejskich wypraw egipskich i ta rozpoczęła się w Deltcie Nilu (zapewne z twierdzy Czaru/grecka Sile) i podążyła do Gazy. Opis tej wyprawy znajduje się w monumentalnej inskrypcji na Portalu Bubastydzkim w Karnaku¹⁴. Niestety, nie ma w niej podanej daty tejże wyprawy. Dlatego podstawowym punktem datowania stała się relacja biblijna i biblijna chronologia¹⁵.

⁹ Zob. A. R. Müller, *Rehabeam*, w: *Neues Bibel Lexikon*, red. M. Görg, B. Lang, Zurich 2001, t. 3, col. 305n

¹⁰ Przyjmuje on za J. H. Hayes, P. L. Hooker, *A Chronology for the King of Israel and Judah and its Implication for Biblical History and Literature*, Atlanta 1988, s. 16-20 panowanie Roboama na lata 926-910 p.n.e. (zob. J. Warzecha, *Historia dawnego...*, dz. cyt., s. 227).

¹¹ Na przykład autor polskiego przekładu I. Księgi Królewskiej w ramach pierwszego wydania *Biblii Tysiąclecia*, ks. Piotr Szpilewicz, wprost podał imię „Szeszonk” zamiast „Sziszak”. W kolejnych wydaniach nie dokonano w tym miejscu korekty.

¹² K. A. Kitchen., *Sheshonq I*, w: *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, red. D. B. Redford, t. 3, Cairo 2011, s. 280-281; M. L. Bierbrier, *Scheschonq I*, w: *Lexikon der Ägyptologie*, red. E. Otto, W. Westendorf, W. Helck, Wiesbaden 1992, t. 5, s. 585-586.

¹³ Zob. P. Nowogórski, *Azjatycka flanka imperium...*, dz. cyt., s. 38-46.

¹⁴ University of Chicago, Oriental Institute, Epigraphic Survey, Reliefs and Inscriptions at Karnak III: The Bubastid Portal, vol. 1-4, Chicago 1953.

¹⁵ Uzupełniono ją informacją umieszczoną na steli nr 100 z Dżabal al-Silsilah. Mowa jest w niej o poleceniu wykonania dziedzińca oraz bramy świątyni w Karnaku. Inskrypcja datowana jest na 20 lub 21 rok panowania Szeszonka I; zob. R. Caminos, *Gebel es-Silsilah*, „Journal of Egyptian Archaeology” 38/1952, s. 46-61.

Inskrypcji towarzyszą postaci Szeszonka I (w białej koronie na głowie), Amona oraz „Bogini Zwycięskiej z Teb”. Te właśnie dwie osoby prowadzą do faraona spętanych pokonanych i wziętych do niewoli wrogich wodzów. Każdy z nich, wykonany w reliefie wżłobnym, przesłonięty jest owalną tarczą (w rodzaju egipskiego kartusza) z umieszczoną na niej nazwą miasta, którym władał. Natomiast każda tarcza ma po zewnętrznej stronie blanki, które symbolizują mury miejskie. Możliwe jest odczytanie w sumie prawie stu osiemdziesięciu nazw miejsc obronnych zdobytych przez faraona. Są one rozmieszczone w dwóch grupach, a kryterium tego podziału stanowiło położenie geograficzne. Aż osiemdziesiąt pięć z nich, umieszczonych w szeregach VI – X, leżało na Negewie. Mogą one odnosić się do innej niż „biblijna” i mniej ważnej wyprawy Szeszonka. Zdecydowana większość tych nazw jest trudna lub wręcz niemożliwa do identyfikacji i lokalizacji. Charakterystycznym elementem występującym przy wymienionych tu nazwach jest sylaba *hqr*, która najprawdopodobniej pochodzi od semickiego wyrazu *haqôr* – „opasany”, czyli ufortyfikowany. Warto zauważyć, że ten fragment inskrypcji Szeszonka I ukazuje ciekawy obraz urbanizacji lub systemu obronnego południowej części Kanaanu. Wydaje się, że nazwa *hqr'rd rbt* oznacza „Wielki Arad” a *šbrt n gbr* to Ecjon Gewer¹⁶. Być może, że ta część wyprawy egipskiej objęła również południową Transjordanię.

W szeregach I – V omawianej inskrypcji, wymieniono sześćdziesiąt pięć naw miejscowości, stanowiących zasadniczy cel wyprawy Szeszonka I. Ten fragment budzi największe zainteresowanie i jest niezwykle ważnym źródłem dla prezentowanego problemu. W tym miejscu niejako pojawia się również odpowiedź na pytanie kiedy i dlaczego zidentyfikowano biblijnego Sziszaka z faraonem Szeszonkiem I. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy szukać jeszcze w XIX w. i to na samym progu tworzenia egiptologii, czyli w pracy Jeana-Françoisa Champolliona. To właśnie on w czasie swoich badań w Karnaku w 1828 r. odczytał napis na jednej z tarcz (kartuszy) trzeciego szeregu (tarcza 29.) jako *j w d h m l k*, czyli *juda ha melek* – „król Judy”¹⁷. Dla francuskiego uczonego był to dowód podboju królestwa judzkiego przez Szeszonka I i jednoczesne zidentyfikowanie go z biblijnym Sziszakiem. Co ciekawe, jeszcze w XIX w. to odkrycie Champolliona zostało podważone. Dostrzeżono bowiem błąd w odczycie. Wilhelm Max Müller w 1888 r. wskazał, że należy odczytać napis z tarczy 29. jako *jad ha melek* – „ręka króla”, w znaczeniu „pomnik”, „stela” królewska. Mogło to wskazywać na jakieś miejsce w Kanaanie, w którym nieznanemu z imienia król ustawił stelę (na przykład jako obiekt kommemoratywny). W późniejszym czasie pojawiły się sugestie, że miejsce to należałoby raczej umieścić na terytorium przypisywanym w Biblii władzy Jeroboama a nie w królestwie Roboama.

Nie jest łatwe odczytanie oraz identyfikacja nazw umieszczonych na tarczach pierwszych pięciu szeregów. W 1975 r. izraelski uczyony Benjamin Mazar zaproponował odczytanie tej inskrypcji w systemie bustrofedonu: pierwszą linię od strony prawej ku lewej, drugą zaś od lewej ku prawej i tak dalej¹⁸. Umożliwiło to nie tylko, zdaje się, prawidłowe odczytanie napisów, ale przede wszystkim pomogło zobrazować topograficzny przebieg wyprawy faraona¹⁹.

¹⁶ K. Kitchen poddaje w wątpliwość, aby Szeszonk I dotarł aż do Ecjon Gewer.

¹⁷ Zob. J. F., Champollion, *Lettres écrites d'Égypte et de Nubie en 1828 et 1829*, Paris 1869, s. 81.

¹⁸ B. Mazar, *The Campaign of Pharaoh Shishak to Palestine*, „Vetus Testamentum Supplement” 4/1975, s. 57-66.

¹⁹ Analiza inskrypcji Szeszonka I m.in.: K. A. Kitchen, *The Third Intermediate Period in Egypt*, Warminster 1973, s. 294-300; N. Na'aman, *Israel, Edom and Egypt in the Tenth Century B.C.E.*, „Tel Aviv” 19/1992, s. 79-93; I. Fin-

Pierwszy szereg postaci rozpoczyna się od strony prawej tzw. „Dziewięcioma Łukami”, innymi słowy przedstawieniem „tradycyjnych wrogów” Egiptu. Z kolei jest krótkie wprowadzenie (tarcza nr 10), a od tarczy II. z nazwą miasta Gaza, następuje przedstawienie właściwej kampanii. Dalej: Makkeda i Rubuti, leżące na Szefeli. Szereg II rozpoczyna się od lewego krańca nazwą miasta Ajjalon (14)²⁰, i dalej przez Bejt Horon (16) wyprawa zmierza do Giweonu (17). Dalsze miejsca (19 – 23) to kilka miast położonych w dolinie Jordanu, a następne Machanajim (18) i Safon /Szaudy/ (19) leżały w Transjordanii. Dalej wymieniane są Bejt Szean, Szunem i Taanach (24, 25, 26) znajdujące się w dolinie Jizreel (południowy kraniec Dolnej Galilei). Łatwo już teraz zauważyć, że faraon ominął Jerozolimę!

Linia III, od strony prawej rozpoczyna się nazwą Megiddo (27) i wymienia okoliczne miasta, w tym wspomniany poprzednio Jad-ha-melech (29). Linię tę kończą nazwy Socho (38) i Bejt Tappuach (39), położone na równinie Szaron. Nazwy z linii IV uległy całkowitemu zniszczeniu. Natomiast w linii V obecne są nazwy miast położonych w górzyskiej części izraelskiego interioru i w dolinie Jordanu. Wśród nich uwagę zwracają: [M]migdal (tarcza 58), które może być (z dużą ostrożnością) identyfikowane jako Szechem (stolica Jeroboama) oraz [Ti]rca (tarcza 59). Możliwe, że są to informacje o działaniach pomniejszych oddziałów wojskowych, które połączyły się z głównymi siłami pod Megiddo i razem przez Gazę powróciły do Egiptu. Śladem obecności wojsk egipskich i samego faraona w Megiddo mogła być stela kommemoratywna, której fragment znaleziony został w latach trzydziestych XX w. Znajduje się na nim imię Szeszonka²¹. W lutym 2006 r. dokonano (dość przypadkowo) wartego zauważenia znaleziska w Wadi Fayan w południowej Jordanii, w ramach prac zespołu z University of California z San Diego. Jest nim niewielki amulet ze skarabeuszem i inskrypcją pod spodem, zawierającą imię Szeszonka I. Obiekt ten pochodzi z regionu bogatego w złoża miedzi, znajdującego się w sferze zainteresowań Egiptu. Być może, że dotarła tu południowokananejska część wyprawy Szeszonka²².

Interesującego, a jednocześnie zaskakującego odkrycia w inskrypcji bubastydzkiej dokonał Kenneth Kitchen. Wśród południowych nazw dopatrywał się wyrażenia „wzgórza Dawida”. Jedno lub nawet kilka takich określeń odnosiłoby się do regionu położonego na południe od Jerozolimy (głównie północny Negew). Imię „Dawid” miałyby występować w formie „Dodo” (lub „Dod”) ²³. Nazwa topograficzna związana byłaby w tym wypadku z terenem działania Dawida. Jednocześnie byłoby to trzecie pozabiblijne źródło historyczności tego króla izraelskiego (obok Steli króla Meszy z Moawu oraz steli z Tel Dan). Jednak stan zachowania tych fragmentów inskrypcji z jednej strony pozostawia dużą swobodę odczytu, z drugiej zaś nie daje pewności co do jego poprawności. Mimo dużego naukowego autorytetu Kennetha Kitchenego jego hipoteza nie została przyjęta, ale nie przeszła bez echa²⁴.

kelstein, *The Campaign of Sheshonq to Palestine. A Guide to the 10th Century B.C.E.*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins” 118/2002, s. 109-135.

²⁰ Ajjalon to jedno z miast ufortyfikowanych przez Roboama.

²¹ *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, red. J. B. Pritchard, Princeton 1955, s. 263, 264.

²² Na temat tego skarabeusza: T. E. Levy, S. Münger, M. Najjan, *A newly discovered scarab of Sheshonq I: recent Iron Age exploration in Southern Jordan*, „Antiquity. A Review of World Archaeology”, red. Chris Scarre, dostęp internetowy pod adresem: journal.antiquity.ac.uk/projgall/levy341 (data dostępu 22/11/2017)

²³ K. A. Kitchen, *A Possible Mention of David in the Late Tenth Century B.C.E., and Deity *Dod as Dead as the Dodo?*, „Journal of the Study of the Old Testament” 76/1997, s. 29-44.

²⁴ H. Shanks, *Has David Been Found in Egypt*, „Biblical Archaeology Review” 25/1 (Jun/Feb) 1999, s. 34-35.

3. Imię Sziszak jako pochodna hipokorystyku imienia Ramesses (Ramzes)

W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku interesującą koncepcję na temat pochodzenia biblijnego imienia Sziszak (Szuszak) wysunął David M. Rohl. Powstała ona na kanwie jego prac nad zmianami w chronologii starożytnego Egiptu przed 664 r. p.n.e., czyli rokiem złupienia Teb przez Asyryjczyków. Doszedł on do wniosku, że opisany w Biblii faraon Sziszak to właściwie Ramzes II, którego czasy panowania Rohl przesunął na schyłek X w. p.n.e. Ta tak zwana „Nowa Chronologia” spotkała się z ogromną krytyką ze strony historyków. Także i mnie wydaje się nie do przyjęcia, ale warto zatrzymać się nad problemem imienia Sziszaka. Rohl uznał, że jest to hipokorystyk imienia Ramzes²⁵. Zwrócił bowiem uwagę na formę zapisu imienia Ramzesa II w hetyckiej wersji traktatu zawartego pomiędzy faraonem a Hattusilise III, królem Hetytów (wersja odnaleziona w Hattusas, hetyckiej stolicy). Otóż Hetyci oficjalnie imię faraona zapisali jako: „Waszmuaria-szatepnaria Riama-szesza-maiamana”. Szczególną uwagę przykuwa cząstka *-szesza-*. Podobną formę można znaleźć na ścianie migdału Ramzesa III w Medinat Habu. Od strony niegdyś znajdujących się tam zabudowań haremu królewskiego zachował się relief przedstawiający Ramzesa III i jego trzy córki. Na towarzyszącej przedstawieniu inskrypcji, zawierającej tekst wypowiedziany przez córki do ojca, jest kartusz z napisem *s s* (znaki hieroglificzne przedstawiające dwie bele tkaniny), a pod nimi siedzący władca z cepem, co wyraźnie sugeruje umieszczenie tu imienia królewskiego. Można odczytać go *ses* lub *sese* (czyli jako hipokorystyk imienia Ramzes-ses). Jeszcze ciekawsza forma znajduje się na papirusie Anastasi I. W zamieszczonej na nim korespondencji pomiędzy egipskimi pisarzami na temat północnych rubieży azjatyckiej flanki imperium, czyli Kanaanu, jeden z nich użył nazwy *sw*, zapisanej hieroglifami *s s* (dwie bele materiału) *dwie ukośne kreski* (oznaczające spółgłoskę *y*) hieroglif oznaczający spółgłoski *sw* oraz fonograf *w*. Już w początkach XX w. Kurt Sethe zwrócił uwagę, że jest to inna, hipokorystyczna forma imienia Ramzes²⁶. Dziewięćdziesiąt lat później interpretacja ta znalazła niejako potwierdzenie w napisie na fajansowym naczyniu z Serabit al-Chadim: *wesermaatresetepenre ssw*²⁷. Problemem pozostaje wokalizacja, a tym samym egipska wymowa tych form imienia Ramzes. W ten sposób David M. Rohl zaprezentował ciekawą propozycję przejścia od *r ms ss* (Rames-ses) przez *s s y sw w* do *s s* (Sese). O ile ten filologiczny wywód jest możliwy do przyjęcia, to nadal kontrowersyjna i właściwie do odrzucenia pozostaje identyfikacja Sziszaka/Szuszka z Biblii z Ramzesem II i jego panowaniem w Egipcie oraz najazdem na Kanaan pod koniec X w. p.n.e.

Wywód Rohla koresponduje w pewnym stopniu z problemem imienia Szisza/Seraj/Szewa, sekretarza na dworze Dawida. Tę postać pisarza – sekretarza królewskiego (*sôp̄ēr*) Biblia wymienia w kilku miejscach i w kilku wersjach. I tak w Drugiej Księdze Samuela w dwóch formach: *s r j h* /TM: š̄raja/ (8:17); *s j'* lub *s w'* /TM: š̄j ā'; š̄w ā' (20:25). Natomiast w Pierwszej Księdze Królewskiej występuje jako – *s j s'* /TM: š̄šā' (4:3) oraz w Pierwszej

²⁵ Swoją teorię przedstawił w pracy: D. M. Rohl, *A Test of Time, vol. 1: The Bible – from Myth to History*, London 1995 wydanej także w języku polskim: D. M. Rohl, *Faraonowie i królowie. Próba czasu. Biblia – Od mitu do historii*, przekł. P. Lewiński, Warszawa 1996, s. 156-162.

²⁶ K. H. Sethe, *Der Name Sesostris*, „Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde” 1904, s. 55.

²⁷ Fragmenty tego naczynia odnaleziono już w 1906 r. (W. M. F. Petrie, *Researches in Sinai*, London 1906, tabl. 156.), ale skompletowano dopiero na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. Odczytu napisu dokonał Bob Porter; P. McGovern, et. al., *The Late Egyptian Garrison at Beth Shan. Glass and Faience Production and Importation in the Late New Kingdom*, „Bulletin of the American School of Oriental Research” 290/91 (1993), s. 18.

Księdze Kronik w formie: *s w s ' /TM: šaw³šā'* (18:16). *Septuaginta* podaje formę *Sousa* w Drugiej Ks. Samuela oraz w Pierwszej Ks. Kronik, a formę *Seisa* w Pierwsza Ks. Królewskiej. W *Wulgacie* występuje jedynie imię *Susa*. Już kilkadziesiąt lat temu Roland de Vaux zasugerował, że jest to imię pochodzenia egipskiego, wywodzące się z formy podstawowej *ša; ššw; šš.i*²⁸. Benjamin Mazar wywiódł imię sekretarza Dawida z języka huryckiego od: *šewi-šarri*²⁹. Kenneth Kitchen natomiast uznał jedynie egipskie źródło tego imienia: **s3wy-s3i*³⁰. Podobne stanowisko w tej kwestii zajmuje Y. Muchiki³¹. Jednak to forma z Drugiej Ks. Samuela 8:17 uznana jest za oryginalną formę hebrajską³². Pisarz o egipskiej formie imienia, a może nawet i egipskim pochodzeniu na dworze lokalnego władcy kananejskiego nie stanowi żadnego zaskoczenia. Z jednej strony rozwinięta kultura pisma w Egipcie, z drugiej zaś silnie zakorzenione wpływy Egiptu w tej części Azji Przedniej, mogły „dostarczać” na lokalne dwory wykształconych urzędników z ośrodków w Egipcie.

4. Egipski hipokorystyk *S s y sw w* w Biblii zapisany jako *Šûšû/Šîšû*

Nadal kwestią dyskusyjną pozostaje to w jaki sposób wykrystalizowała się ostatecznie forma Sziszak/Szuszak, pochodząca od hipokorystyku imienia Ramzes lub od innego egipskiego imienia Szisza/Szawsza? David M. Kohl uznał, że do *s s* (Sese) dodana została litera *q* (hebr. *qôp*), aby zmienić znaczenie całego imienia. Miałoby ono pochodzić od hebrajskiego *šaszaq*, znaczącego tyle co „napastnik” lub „ten, który miażdży”. Autor tej koncepcji twierdzi, że w ten sposób przywołany został miażdżący najazd na Kanaan Ramzesa II, przy założeniu datowania według „Nowej Chronologii”³³. W ten sposób *Sziszak/Szuszak* byłby formą kalamburu o wyraźnym wspomnieniowym znaczeniu. To nie jedyna tego rodzaju sugestia. W nauce funkcjonuje kilka hipotez o tym imieniu jako kalamburze z czytelnym przesłaniem. To jednak powoduje, że przekaz o najeździe Sziszka/Szeszonka I staje się nie przekazem historycznym a midraszowym (wręcz teologicznym). Dość łatwo nasuwa się skojarzenie ze źródłosłowem wyrazu *š q š q* czyli „żarliwy”, „gorliwy”. Ale część badaczy idzie jeszcze dalej. Wyprowadzają związek pomiędzy kryptograficzną formą *š š k* jako zapis nazwy Babilon w Księdze Jeremiasz (25: 15 -16) a *š i š q*³⁴. Upodobnienie obu wyrazów nastąpiło na kanwie zmian fonetycznych. Według tej koncepcji autor Księgi Jeremiasza znał opowieść z I Księgi Królewskiej i chciał w ten sposób zestawić dwa imperia, które zdobyły i złupiły Jerozolimę: Babilonię i Egipt³⁵.

²⁸ R. De Vaux., *Titres et fonctionnaires égyptiens à la cour de David et de Salomon*, „Revue Biblique” 48/1939, s. 394-405.

²⁹ B. Mazar, *The Early Biblical Period – Historical Studies*, Jerusalem 1986, s. 133-135.

³⁰ K. A. Kitchen, *Egypt and Israel During the First Millenium w*: „Congress Volume” red. J. A. Emerton, Jerusalem 1988, „Vetus Testamentum Supplement”, t. 40, s. 113.

³¹ Zob. Y. Muchiki, *Egyptian Proper Names Loanwords in North-West Semitic*, Atlanta 1999, „Society of Biblical Literature Dissertation Series” t. 173, s. 133-135.

³² Taką koncepcję zaproponowali B. Mazar i K. Kitchen; zob. wyżej przyp. 27 i 28.

³³ D. M. Rohl, *Faraonowie...*, dz. cyt., s. 163.

³⁴ A. Marx, *De ŠHŠHAQ à ŠHŠHAK. À Propos de I Rois XIV 25 – 26*, „Vetus Testamentum” 42: 2, 1999, s. 186-190.

³⁵ Teorię tę podtrzymuje również K. A. Wilson; zob. K. A. Wilson, *The Campaign of Pharaoh Shoshenq I into Palestine*, Tübingen 2005, s. 86-87.

Równie przekonujące jest, pozostając przy tradycyjnej i powszechnie akceptowanej chronologii egipskiej, że podstawową rolę w ukształtowaniu się form *Sziszak* – *Seszonk* odegrały nieścisłości, żeby nie powiedzieć błędy ortograficzne pisarzy i kopistów. Powodem zaś było kształtowanie się pisma hebrajskiego i olbrzymie podobieństwo pomiędzy takimi literami jak *wāw* oraz *qôṗ*. Można bowiem przyjąć, że najstarsza i niejako podstawowa forma biblijnego imienia Sziszak brzmiała *Šûšû*, gdzie dźwięk *û* oddawano za pomocą *wāw*. Pewnym śladem takiej właśnie formy jest obecność litery *wāw* w imieniu faraona w 1 Krl 14: 25. Inny możliwy zapis to *Šîšû*, jeszcze bardziej korespondujący z egipskim hipokorystykiem. Ostatecznie utrwalona forma Szuszak – Sziszak mogła powstać, jak zaznaczyłem wyżej w wyniku błędów ortograficznych. Podobieństwo obu liter jest zauważalne na inskrypcjach hebrajskich na przykład Izbet Śarta, czy *Kalendarzu z Gezer*³⁶. Także pewne podobieństwa tych liter widoczne są w inskrypcjach fenickich (na przykład na sarkofagu Ahirama z Byblos czy w inskrypcji Jechimelecha)³⁷. Chociaż w napisach od IX w. p.n.e. rozróżnienie pomiędzy tymi literami jest zdecydowanie czytelniejsze (na przykład na steli Meszy z Moawu), to nie dysponujemy zbyt obszernym materiałem badawczym, aby problem ten rozstrzygnąć jednoznacznie. Podobieństwa te mogły doprowadzić do błędnego kopiowania, a tym samym powielania nieścisłego zapisu. Stąd na końcu wyrazu obecność litery *qôṗ* zamiast *wāw*. Z czasem zapis ten utrwalił się w oficjalnej wersji tekstu biblijnego. Dla ścisłości należy jeszcze wspomnieć, że litera *î* w wersji biblijnej może pochodzić od spółgłoski *y* w egipskiej hipokorystycznej wersji imienia Ramzes.

Można więc przyjąć koncepcję dwóch źródeł biblijnego imienia Sziszak: transformację hipokorystyku egipskiego imienia Ramzes oraz formy kalamburu od rodzimych wyrazów hebrajskich, nadających midraszowy charakter znaczeniu tego imienia. Przy czym imię *S S* lub *S S Y S W W* mogli nosić Egipcjanie pracujący w kananejskich ośrodkach administracyjnych i w ten sposób przeniknęło ono do kultury Izraelitów.

Warto na zakończenie odnieść się jeszcze do zapisu imienia Szeszonka I. Imię faraona w piśmie egipskim przedstawiano jako *š š n k*; lub *š n k*. Zdarza się też forma *š š k*, czyli z pominięciem *n*. Taki zapis nie pochodzi jednak z inskrypcji znanych z terenu Kanaanu. Natomiast jest inny przykład – zapis współczesny Szeszonkowi I w piśmie klinowym (j. akadyjski) – *s u s i n k*. Świadczy to o wymawianiu dźwięku „n” w imieniu faraona.

Podsumowanie

Po analizie źródeł dotyczących najazdu Sziszaka na Jerozolimę według narracji biblijnej oraz inskrypcji z Portalu Bubastydów w Karnaku, opisującej kananejską kampanię Szeszonka I, nasuwają się dwa wnioski: źródła te nie mówią o tych samych działaniach militarnych a Sziszak i Szeszonk I nie są tą samą osobą. Choć tego typu wątpliwości pojawiały się już kilkadziesiąt lat temu, to z trudem przebijają się we współczesnej historiografii. Siła tradycyjnego myślenia, zwłaszcza o historii biblijnej, ukształtowana niekiedy jeszcze w XIX w., mocno zakorzeniła się w nauce. Dzisiejszy stan wiedzy, rezultaty współczesnych badań oraz koncepcje historiograficzne, pozwalają na wyjście ze swego rodzaju ukonstytuowanego

³⁶ P. Nowogórski, *Powstanie pisma hebrajskiego i jego kulturowe znaczenie w: „Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich”*, red. K. Pilarczyk, tom 5, Kraków 2010, s. 109-122.; tenże, *Najstarsze hebrajskie inskrypcje alfabetyczne. Analiza epigraficzna*, „Saeculum Christianum” 23/2016, s. 5-15.

³⁷ *Ancient Near Eastern Text...*, dz.cyt. s. 504.

schematu. Sposób odczytania inskrypcji Szeszonka I z Karnaku, zaproponowany przez Benjamina Mazara pozwolił na uchwycenie topografii kampanii tego faraona w Kanaanie. Dla ścisłości zaznaczę, że istnieją w nauce głosy mówiące, że ze wspomnianej inskrypcji zupełnie nie da się nic wyczytać pod względem geograficznym, a teorie takie jak K. Kitchena pozostają daleko idącą swobodną interpretacją. Przyjmuję jednak teorię Mazara jako wiarygodną. Ta zaś wskazuje na brak Jerozolimy wśród obu częściach wyprawy: tej (negewsko – transjordańskiej) i tej północnej. Jeśli założyć, że Roboam zawczasu skapitułował przed Szeszonkiem, to i tak znalazłoby to odzwierciedlenie w inskrypcji faraonńskiej. Poza tym pojawia się inny problem. Zasadniczym celem wyprawy były północne regiony Kanaanu, czyli znajdujące się we władaniu Jeroboama. Jak to mogło być możliwe, skoro wcześniej przebywał on na dworze Szeszonka i prawdopodobnie przy jego cichym wsparciu dokonał rozłamu w dziedzictwie Salomona? Wychodzi na to, że znów brak spójności w opowieści biblijnej ze źródłem egipskim. Istnieje możliwość wytłumaczenia tej nieścisłości w ten sposób, że Jeroboam początkowo panował jedynie w izraelskim górskim, interiorze (ze stolicą w Szechem) i faktycznie wojska faraonńskie jedynie okrężały jego państwko. Ale zdarzyły się w czasie tej kampanii także wypadki do interioru (na co że wskazywać napis ma tarczy nr 58). Czyżby Szeszonk chciał pogrozić (tak na wszelki wypadek) swojemu sprzymierzeńcowi? Idąc dalej tym tropem: dolnogalilejskie tereny dostały się pod władzę Jeroboama właśnie w wyniku najazdu Szeszonka – z jego nadania lub jako zdobycze króla izraelskiego ziem mocno osłabionych po inwazji egipskiej i szukających jakiegos wsparcia. Jakkolwiek byłoby, historyczność kananejskiej kampanii Szeszonka I wraz z jej układem topograficznym nie może być kwestionowana. Jednak łączenie jej z biblijną opowieścią o Sziszaku jest już błędem. Argument wysuwany przez wielu egiptologów i biblistów, że żaden inny faraon „nie pasuje” do relacji biblijnej *de facto* nie jest żadnym argumentem historiograficznym.

Pozostaje jeszcze kwestia midraszowego charakteru opowieści o najeździe Sziszaka na Jerozolimę i równie midraszowego wywodzenia samego imienia Sziszak. Może wskazywać to na zdecydowanie teologiczny aniżeli historyczny cel narracji biblijnej. Po wiernych Jahwe królach Dawidzie (no, w miarę) i Salomonie (też może nie całkowicie) nastąpiły czasy królów odstępców. Zwłaszcza Roboama władającego świętym miastem Jerozolimą. Daje się w tym miejscu zauważyć podejście religijne, a dopiero na dalszym planie również historyczne, ukształtowane w tradycji powygnaniowej, a więc nie współczesnej opisywanym wydarzeniom. Mimo to nie ulega wątpliwości, że historia biblijna jeszcze długo będzie zajmować badaczy, a jej interpretacja pozostawia wiele możliwości, ale wymaga także wielu badań interdyscyplinarnych.

The campaign of Pharaoh Shishaq/Sheshonq I to Canaan. Biblical account and Egyptian sources Summary

In the twentieth year of his reign Pharaoh Sheshonq invaded Canaan. This expedition is described in the inscription on the Bubastite Portal in Karnak. However, in two places in the Bible there is information about the invasion of Pharaoh Shishaq to Judah (1 Kings 14:25 – 26; 2 Chronicles 12:1 – 12). Generally, in contemporary science, both descriptions are considered to be a report about the same event. Accurate analysis of both texts does not allow such an interpretation. It leads to two conclusions: the sources talk about two different

military campaigns, and Shishaq and Sheshonq I are not the same person. There is a clear lack of coherence between the biblical text and the Egyptian inscription in a few places. The biblical description is more in the nature of midrash than the historical chronicle. Religious issues come to the first place, and historical ones remain in the background.

Keywords: Bible, Egypt, Canaan, Jerusalem, Pharaoh

BIBLIOGRAFIA

- Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, (red.) J. B. Pritchard, Princeton 1955.
- Bierbrier M. L., *Scheschonq I*, w: *Lexicon der Ägyptologie*, (red.) W. Helck, vol. V, Wiesbaden 1992, s. 585 – 586.
- Caminos R., *Gebel es-Silsilah*, „Journal of Egyptian Archaeology” 38 (1952), s. 46 – 61.
- Champollion J. F., *Lettres écrites d’Égypte et de Nubie en 1828 et 1829*, Paris 1869.
- Epigraphic Survey, Reliefs and Inscriptions at Karnak III: The Bubastid Portal*, vol. 1 – 4, University of Chicago, Oriental Institute, Chicago 1953.
- Finkelstein I., *The Campaign of Sheshonq to Palestine. A Guide to the 10th Century B.C.E.*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins” 118 (2002), s. 109 – 135.
- Fritz V., *The „List of Rehoboam’s Fortresses” in 2 Chr. 11:5 – 12 – A Document from the Time of Josiah*, „Eretz Israel” 15 (1981), s. 46 – 53.
- Kitchen K. A., *The Third Intermediate Period in Egypt*, Warminster 1973.
- Kitchen K. A., *Egypt and Israel During the First Millennium* w: „Congress Volume” (red.) J. A. Emerton, Jerusalem 1988 (Vetus Testamentum Supplement, 40).
- Kitchen K. A., *A Possible Mention of David in the Late Tenth Century B.C.E., and Deity *Dod as Dead as the Dodo?*, „Journal of the Study of the Old Testament” 76 (1997), s. 29 – 44.
- Kitchen K. A., *Sheshonq I*, w: *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, (red.) D. B. Redford, vol. 3, Cairo 2011, s. 280 – 281.
- Levy T. E., Münger S., Najjan M., *A newly discovered scrub of Sheshonq I: recent Iron Age exploration in Southern Jordan*, „Antiquity. A Review of World Archaeology”, (red.) Ch. Scarre, dostęp internetowy pod adresem: [journal.antiquity.ac.uk /projgall/levy341](http://journal.antiquity.ac.uk/projgall/levy341).
- Marx A., *De SHÍSHAQ à SHÉSHAK. À Propos de 1 Rois XIV 25 – 26*, „Vetus Testamentum” 42: 2, 1999, s. 186 – 190.
- Mazar B., *The Campaign of Pharaoh Shishak to Palestine*, „Vetus Testamentum Supplement” 4 (1975), s. 57 – 66.
- Mazar B., *The Early Biblical Period – Historical Studies*, Jerusalem 1986.
- McGovern P., et. al., *The Late Egyptian Garrison at Beth Shan. Glass and Faience Production and Importation in the Late New Kingdom*, „Bulletin of the American School of Oriental Research” 290/91 (1993).
- Muchiki Y., *Egyptian Proper Names Loanwords in North-West Semitic*, Atlanta 1999 (Society of Biblical Literature Dissertation Series 173).
- Müller A. R., *Rehabeam*, w: *Neues Bibel Lexicon*, (red.) M. Görg, B. Lang, vol. III, col. 305n.
- Na’aman N., *Israel, Edom and Egypt in the Tenth Century B.C.E.*, „Tel Aviv” 19 (1992), s. 79 – 93.

- Nowogórski P., *Powstanie pisma hebrajskiego i jego kulturowe znaczenie w: Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, tom V, (red.) K. Pilarczyk, Kraków 2010, s. 109 – 122.
- Nowogórski P., *Najstarsze hebrajskie inskrypcje alfabetyczne. Analiza epigraficzna*, „Saeculum Christianum” t. XXIII (2016), s. 5 – 15.
- Nowogórski P., *Azjatycka flanka imperium. Kanaan w mocarstwowej polityce egipskiej, w: Imperia Śródziemnomorza. Czynniki warunkujące powstanie, rozwój, upadek* („Studia Antiquitatis Christianae 21), (red.) L. Misiarczyk et. al., Warszawa 2016.
- Rohl D. M., *A Test of Time*, vol. 1: *The Bible – from Myth to History*, London 1995.
- Sagrillo T. L., *Šišaq’s army: 2 Chronicle 12: 3 – from Egiptological perspective*, w: *The Ancient Near East in the 12th – 10th Centuries B.C.E.*, (red.) G. Galill, A. Gilboa, A. Maier, D. Khan, “Alten Orient und Altes testament Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orient und des Alten Testament” 392, Münster 2010, s. 425 – 450.
- Sethe K. H., *Der Name Sesostris* w: “Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde” 1904.
- Shanks H., *Has David Been Found in Egypt*, “Biblical Archaeology Review” 25, 1 (Jun/Feb 1999), s. 34 – 35.
- Warzecha J., *Historia dawnego Izraela*, Warszawa 2005.
- De Vaux R., *Titres et fonctionnaires égyptiens à la cour de David et de Salomon*, “Revue Biblique” 48 (1939), s. 394 – 405.
- Wilson K. A., *The Campaign of Pharaoh Shoshenq I into Palestine*, Tübingen 2005.